

AZ EGYHÁZI INTÉZMÉNYEK TÉRBELI ELHELYEZKEDÉSÉNEK VÁLTOZÁSA DEBRECENBEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELE UTÁN

KOZMA GÁBOR – PAPP JÓZSEF – DÉZSI GYULA

CHANGES IN THE SPATIAL PATTERNS OF CHURCH-AFFILIATED INSTITUTIONS IN DEBRECEN SINCE THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

An important area of research in the field of settlement geography is the examination of the location of various types of units with different land use functions. The largest diversity among the different functions can be found among institutions, in connection with which, over the last several decades, researchers have analysed the spatial patterns of public administration, educational, cultural, healthcare, social and sports facilities. At the same time, little attention has been devoted to the case when a single maintaining entity operates several institutions of different kinds. The largest of such types of maintaining entities are churches, the roles of which have also changed several times over the past few centuries, primarily as a result of historical and political factors.

In the spirit of the above, the aim of this paper is to examine the spatial patterns of institutions maintained by the churches and used for various purposes in the case of a given settlement, the city of Debrecen, also sometimes referred to as the "Calvinist Rome".

The main findings of the paper can be summarised in the following. In the period examined, there was a continuous increase in the number of institutions maintained by the churches until World War II. Next, there came a significant drop in the socialist era, followed by an increase again after the political changes. Among the factors influencing the location of the institutions within the city, the territorial distribution of population can be regarded as the most important: churches strive to situate their houses of worship and educational institutions near the place where their members reside. In the period preceding World War I, this fundamentally meant the city centre; at the same time, however, certain differences can be observed among the individual denominations. The most characteristic tendency in the period between the two world wars – although typically only in case of the two largest religions – was the spatial de-concentration and spreading. The spatial tendencies of the period following the political changes were basically influenced by two factors. On the one hand, churches tried to ensure the proximity of houses of worship to their members, which was manifested in the construction of several new church buildings, primarily in the vicinity of new pockets of population concentration. On the other hand, churches set as a goal the regaining of ownership of some of their earlier institutions, and in the framework of such efforts, primarily with a view to good accessibility, they concentrated on schools located in the city centre.

BEVEZETŐ

A településföldrajz egyik igen fontos kutatási területét jelenti a különböző funkciójú területhasznosítási egységek településen belüli elhelyezkedésének vizsgálata, amelynek keretében a kutatók többek között (köz)intézményi, ipari-kereskedelmi, közlekedési, lakó- és zöldterületeket különböztettek meg (CSAPÓ 2005; HEINRITZ – LICHTENBERGER 1984; PACIONE 2009). A fentiek közül a legnagyobb változatosságot az intézményterületek jelentik, amelyek vonatkozásában az elmúlt évtizedekben született tanulmányokban a kutatók elemezték a közigazgatási, az oktatási (MAKKAI – GYÜRE 2012, PIZZOLATO – SILVA 1997; SELOD – ZENOU 2001), a kulturális (TRÓCSÁNYI 2011),

az egészségügyi, a szociális és a sportlétesítmények (KOZMA 2012) térbeli elhelyezkedését, az azokra ható tényezőket, valamint a különböző történelmi periódusok között megfigyelhető különbségeket. A vizsgálatok között ugyanakkor kevés figyelmet kapott az az eset, amikor egy fenntartó működtet több különböző jellegű intézményt, amelyek településen belüli elhelyezkedése egymásra is hatással van. Az ilyen jellegű fenntartók közül a legfontosabb szerepet a jelentős történelmi múlttal rendelkező egyházak játsszák, amelyek szerepe az elmúlt évszázadokban – elsősorban történelmi és politikai tényezők hatására – több alkalommal is módosult. Ebből a szempontból úgy vélem, hogy munkánk úttörő jellegűnek tekinthető, hiszen az eddig megjelent vallásföldrajzi művek döntő része (pl. HUNYADI 1995) az egyházak országos és megyén belüli helyzetét és az egyes vallások elterjedését tekintette elsődleges témájának, és nem foglalkozott az intézményeik elterjedésének problémakörével.

A fentiek szellemében a tanulmány célja egy konkrét település – a kálvinista Rómának is nevezett Debrecen – esetében vizsgálni az egyházak által fenntartott különböző célra használt intézmények területi elhelyezkedését. Ennek keretében elsősorban az alábbi kérdésekre keressük a választ:

- Milyen térstruktúra volt jellemző az adott intézményekre, és milyen változások figyelhetők meg a 19. század közepe és a 21. első évtizede között.
- Milyen tényezők befolyásolták az egyes intézmények területi elhelyezkedését.

A vizsgálat során elsősorban a különböző időpontokban a városról készült térképekre támaszkodtunk, emellett felhasználtuk a település általános történetét, az egyes intézmény-típusok és vallások fejlődését bemutató tanulmányokat. A vizsgált időszakot öt periódusra osztottuk fel, és az egyes fejezetekben először az adott korszak általános országos és helyi jellemzői kerülnek megtárgyalásra.

1. AZ 1868/69 ELŐTTI IDŐSZAK

A hivatalos dokumentumokban először a 13. század elején megemlítésre kerülő Debrecen lakossága – igazodva az európai és magyarországi folyamatokhoz – hosszú ideig római katolikus vallású volt. A 16. század első évtizedeiben Nyugat-Európából kiinduló protestantizmusnak először az evangélikus, majd a kálvini ága is megjelent Magyarországon, és a század végén az ország lakosságának döntő része ezt a vallást követte. Ennek szellemében Debrecen népessége is áttért a protestáns vallásra, és 1552-ben az utolsó római katolikus vallású pap is elhagyta a települést (a 16. század végére a városban a református egyház vált uralkodóvá). A Magyarországon a 17. elején elkezdődő ellenreformáció elsősorban az ország nyugati területein ért el sikereket, míg a keleti országrész lakói ragaszkodtak a református valláshoz. Debrecen polgárai is hasonló módon viselkedtek, amit az is bizonyít, hogy a római katolikus vallás debreceni visszatérése csak kényszerítéssel volt biztosítható: 1715-ben az országgyűlés csak azzal a feltétellel volt hajlandó törvénybe foglalni Debrecen szabad királyi városi rangját, hogy a település vezetői engedélyezzék a római katolikus vallás követőinek a letelepedését (HUTAY 1940). A kisebb vallások közül a keleti kereszténységhez sorolható görög katolikus vallás döntő mértékben Északkelet-Magyarországon terjedt el. Első hívei a 15. században telepedtek le Debrecenben, majd a 17. század végi kényszerű távozás után a

19. század első felében tértek vissza a városba. A protestantizmus másik ágát megtestesítő evangélikusok szintén a 16. század első felében jelentek meg Magyarországon, jelentőségük ugyanakkor elmaradt a kálvinista irányzattól. A protestantizmust először ők képviselték a városban, később azonban a kálvini ág követői háttérbe szorították őket.

A zsidók a középkorban jelentős szerepet játszottak a kiformalódó magyar állam kereskedelmi és pénzügyleteiben, a 17. század végén, a török kiűzését kísérő atrocitások következtében azonban az addig virágzó közösségeik jelentős része megszűnt. Az újabb magyarországi megjelenésük a 19. század első negyedére tehető, ekkor azonban még igen jelentős hátrányos megkülönböztetést kellett elszenvedniük. Magyarországi emancipációjukban igen fontos szerepet játszott az 1840. évi XXIX. törvénycikk a zsidókról, amely többek között lehetővé tette a szabad királyi városokban, így Debrecenben történő letelepedésüket. A fenti folyamatok eredményeként az első magyarországi népszámlálás idején, 1869-ben a debreceni lakosság döntő részét a református vallás képviselői alkották (*1. táblázat*), és rajtuk kívül csak a római katolikus vallás híveinek aránya haladta meg az 5%-t.

1. táblázat: Debrecen lakosságának vallási összetétele a II. világháború előtti időszakban (fő)

Table 1: Religious structure of the population of Debrecen before the Word War I

<i>Egyházak</i>	<i>1869</i>	<i>1910</i>	<i>1941</i>
református	37.239	63.318	82.580
római katolikus	5.887	16.584	25.491
izraelita	1.919	8.406	9.142
evangélikus	564	1.274	1.798
görög katolikus	416	2.655	6.404
görög keleti	84	386	194
unitárius	2	54	n.a.
egyéb	0	52	324

Forrás: az érintett évek népszámlálási kötetei

Az első egyházi intézmények a XII. században jelentek meg Debrecenben: az újonnan kiformalódó település központjában felépült a Szt. András római katolikus templom (*1. ábra*), amelyen kívül a korabeli dokumentumok több templomot is említenek (*HUTAY 1940*), igaz pontos helyüket nem lehet meghatározni (a tanulmányban a zárójelben szereplő számok az alfejezetek elején hivatkozott ábrákra utalnak, és azokon mutatják az egyes objektumok térbeli elhelyezkedését). A Szt. András templom közelében helyezkedett el a ferencesek kolostora, amelyben iskola is működött. A reformáció győzelmével a központi helyen épült templom a hitújítók híveinek a fennhatósága alá került, az 1564-es tűzvész ugyanakkor jelentős mértékben elpusztította, és újjáépítésére csak 1626-tól került sor (mai formáját – egy újabb tűzvész után – csak 1805 és 1822 között nyerte el). A fokozatosan növekvő létszámú lakosság számára ugyanakkor az építmény (1) egyre szűkebb lett (emellett az is problémát jelentett, hogy a terjeszkedő város egyes pontjairól csak hosszú idő alatt lehetett megközelíteni), és ennek következtében a 17. századtól újabb református templomok felépítésére is sor került (*NAGY 1940*). A 17. század közepén, a mai Kistemplom helyén (2), egy újabb hitéleti központ épült (ez a mai formáját 1727 és 1731 között nyerte el), míg a 17. és 18. század fordulóján, igazodva Debrecen területi kiterjedéséhez, a város déli peremén létrejött az Ispotály templom (3), amelynek közvetlen szomszédságában a kezdetektől fogva egy

szegényház (mai elnevezéssel szociális otthon), a 18. századtól elemi iskola, majd 1844-től óvoda is működött (ez utóbbi működtetését 1913-ban vette át a város az egyháztól).

A kálvini vallás gyors elterjedését jól jelzi, hogy 1538-ban az addig város által fenntartott iskolát is átvette, és az oktatás mindhárom szintjét magában foglaló Református Kollégiumként működtette tovább, ahol a 19. század közepére a város első oktatási központja (pl. elemi iskola, gimnázium, tanítóképző intézet) fejlődött ki (4). Az intézményben alapvetően fiúk oktatása folyt, és ennek következtében a 18. század elején egyre több leányiskola kezdte meg működését (ennek hátterében az állt, hogy felsőbb utasításra a két nem tanítását külön kellett választani). Ezeket az iskolákat az egyes utcákban működő közösségek alapították, több esetben ők vásárolták meg a telket, építették fel az épületet (*VARGA 1943*). Az intézmények elhelyezkedésében ugyanakkor bizonyos tudatosság is megfigyelhető volt, mivel igyekeztek azokat a város területén népességarányosan elosztani, és így csökkenteni az iskolába-járás távolságát.

A katolikus vallás a már korábban említett módon a 18. század első felében jelent meg újra Debrecenben, és a város lakossága ellenséges hozzáállásának köszönhetően az intézmények tekintetében egy igen jelentős koncentráció figyelhető meg (5): az oktatási intézmények (elemi iskola, gimnázium, internátus) és a szociális intézmények (pl. árvaház) az 1721/24 között felépülő Szt. Anna templom és a mellette található plébánia) közvetlen szomszédságában helyezkedtek el (*BENDÁK 1940*). Az egyedüli kivételt a szegények ellátását szolgáló ispotály jelentette, amely a 18. század végén a belváros déli részén, de még a római katolikusok által preferált városrészben került kialakításra (6).

A harmadik jelentősebb vallás, az izraelita vallás is létrehozta első intézményeit: a belváros nyugati részén, a zsidók által nagyobb számban lakott városrészben (*KOVÁCS 1927*). 1856-ban jött létre az első elemi iskola (7), míg az – érdekes módon a Szt. Anna utcai katolikus centrum közelében (8), igaz bérelt épületben létesülő – imaház 1867-ben kezdte meg a működését (ez utóbbi a 19. század végén – valószínűleg egyrészt a római katolikus vallás közelsége és terjeszkedési igényei, másrészt a hely szűkössége és ezzel összefüggésben a belváros déli részén mutatkozó jobb lehetőségek miatt – megszűnt).

2. AZ 1868/69 ÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK

Az 1868/69 és az I. világháború közötti időszakban több tényező is jelentős mértékben befolyásolta az egyházi intézmények térbeli fejlődését. Egyrészt a római katolikus és a református vallás mellett egyre fontosabb szerepet kezdett betölteni a város életében az izraelita, a görög katolikus és az evangélikus vallás is (*1. táblázat*), és ennek következtében ezek az egyházak is célul tűzték ki követőik magasabb színvonalon történő ellátását. Másrészt Debrecen lakosságának jelentős mértékű növekedése következtében nőtt a korábbi városfalon kívül, a belvárost körülvevő kertségeken élők száma, és az egyházak esetében felmerült ezen hívek kiszolgálásának az igénye is.

1. ábra: Az egyházi intézmények térbeli elhelyezkedése Debrecenben 1869-ben
 Figure 1: Location of religious institutions in Debrecen in 1869

Forrás: saját szerkesztés

2. táblázat: Az ábrák jelmagyarázata
 Table 2: Legend of figures

Megnevezés	református egyház	római katolikus egyház	izraelita egyház	egyéb egyház
templom, hitéleti központ	○	□	△	◇
óvoda, alapfokú oktatási intézmény	●	■	▲	◆
közép- és felsőfokú oktatási intézmény	⊙	⊠	△	◇
szociális intézmény	⊘	⊡	△	

Az újonnan épült templomok városon belüli elhelyezkedését befolyásoló tényezők közül a legfontosabb szerepet a hívekhez való közelség játszotta (2. ábra). Egyrészt a zsidó vallásúak – mint már korábban említés történt rá – a belváros nyugati részén tömörültek (1), ahol 1894-ben és 1909-ben két kisebb zsinagóga is épült (*WEISS – STRASSER 1940*), valamint 1904-ben átadásra került a hitközség hivatali épülete is. Másrészt a belvárost ölelő kertségek növekedése elsősorban a keleti és délkeleti irányban volt jellemző, és ezen hívek kiszolgálása érdekében – igaz még a belváros területén – két református templom felépítésére is sor került (2), amelyek városképi szempontból is jelentősnek számítottak (*NAGY 1940*). A Debrecen lakosságának közel 10%-át alkotó zsidóság növekvő szerepét díszes egyházi épületekben is szeretne volna kifejezni, ilyen létesítésére azonban mind az általa lakott városrészben, mind a már létező imaház környékén csak korlátozottan nyílt lehetőség. Ennek következtében a XIX. század végén a belváros egyik új növekedési zónájában, a vasútállomás szomszédságában vásároltak telket, ahol 1897-ben adták át az ország egyik legnagyobb zsinagógáját (3).

A szintén növekvő jelentőségű, és Ferenc József császár és magyar király által is támogatott görög katolikus egyház számára a város vezetősége ingyen biztosította a telket, és ennek fejében a belváros délkeleti határán, az egyik legfontosabb közlekedési útvonal mentén, a város építészeti színvonalát is emelő épület felépítésére került sor (4). Az evangélikus egyház híveinek lakóhelye esetében nem lehetett térbeli koncentrációt megfigyelni, és ennek következtében az 1889-ben felépült templom a városközpontban (5), mindenki által jól megközelíthető helyen létesült.

Az oktatási intézmények esetében kiemelkedő jelentőségű meghatározó tényezőnek tekinthető az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népoktatás tárgyában, amely a tankötelezettség bevezetésével nagymértékben növelte az iskolákba járók számát, és ezzel is szükségessé tette az iskola-hálózat bővítését (emellett természetesen minden vallás is fontosnak tartotta hívei gyerekeinek az oktatását). Az intézmények térbeli elhelyezkedésének változását tekintve az egyik legfontosabb folyamat a koncentráció volt, amely két különböző formában jelentkezett. Egyrészt a kisebb egyházak (pl. evangélikus, görög katolikus, izraelita) esetében a templom és az iskola egymás közelében helyezkedett el annak érdekében, hogy könnyebben lehessen biztosítani a diákok vallásos nevelését. Az evangélikusok azzal a céllal vásárolták a belvárosi telket (5), hogy oda iskolát és templomot is építsenek (*PASS 1940*), a görög katolikusok (*PAPP 1940*) templom, egyházi hivatal és iskola céljára egymás közelében elhelyezkedő telkeket kaptak (4), míg az izraeliták esetében magától, értetődő volt, hogy az iskola – hasonlóan a templomhoz – az általuk lakott városrészben (1) épül fel (*HALMOS 2014*).

Másrészt a nagyobb egyházak esetében több, már a 19. század második felében is létező oktatási központ további erősödése figyelhető meg: a római katolikus templom közelében ebben az időszakban jöttek létre a Svetits-intézet (6) első oktatási intézményei (pl. leány-nevelő intézet, római katolikus leány elemei iskola, római katolikus polgári leányiskola, római katolikus tanítóképző). A folyamatban az is fontos szerepet játszott, hogy ebben az időszakban a belváros keleti-délkeleti része vált a római katolikus vallású lakosság egyik legfontosabb lakóhelyévé (*KOVÁCS 1927*). Emellett az 1838-ban alapított református Dóczy-intézet (7) is újabb elemekkel bővült, amelyek közül a leány-gimnáziumot és a tanítóképző intézetet lehet megemlíteni (*ADY 1931*), illetve a belvárostól délre elhelyezkedő Ispotály református központban Diakonissza Intézet

létesült (8), amely elsősorban az egyház szociális és egészségügyi intézményei számára képzett személyzetet.

2. ábra: Az egyházi intézmények térbeli elhelyezkedése Debrecenben az I. világháború idején
Figure 2: Location of religious institutions in Debrecen during the First World War

Forrás: saját szerkesztés

A másik fontos folyamatnak a területi szétterjedés tekinthető, amely elsősorban a református egyháznál volt megfigyelhető. Hátterében a népesség már korábban is említett kertségbeli növekedése állt, amely szükségessé tette az oktatási intézmények itteni megjelenését. Ezt nagymértékben elősegítette az egyház és a város vezetősége közötti megállapodás, amelynek értelmében a város is támogatta az új református iskolák felépítését (SZOBOSZLAY 1928). Ennek segítségével a 19. század végén és a 20. század elején több új oktatási intézmény is létesült, amelyek döntő mértékben a belváros peremén (9), illetve három esetben már a kertségekben (Csapókert - 10, Homokkert - 11, Nyilastelep - 12) helyezkedtek el. Szintén a területi szétterjedés típusába sorolható, hogy az egyház – magánadományt felhasználva – a Nagyerdő közelében alakított ki internátust (13), amelybe középiskolai tanulókat és az I. világháború után egyetemi hallgatókat is

felvettek. A másik két jelentős egyház esetében a szociális intézmények területén mutatkozott területi szétterjedés: mind a római katolikusok (14) mind az izraeliták (15) a belvárostól északra hoztak létre egy árvaházat (római katolikusok), illetve aggok házát (izraeliták)

3. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK

A két világháború közötti időszakban az egyházi intézmények térbeli helyzetét két tényező befolyásolta. Egyrészt tovább folytatódott a kertségek lakosságának a növekedése (1939-ben a belterületi lakosság 45%-a élt a belvároson kívül – KOZMA, 1996), másrészt a döntő mértékben a külterületeken élő gyerekek iskolázottsági helyzetének javítását célul kitűző 1926. évi VII. törvénycikk értelmében az iskolaépítők állami anyagi támogatásban is részesültek (PLANOVSKY 1931).

A fentiek szellemében jelentős területi szétterjedés játszódott le a templomok esetében (3. ábra). A döntő mértékben a város által ingyen biztosított telkeken, a hívek adományait felhasználva az 1920-as és 1930-as években a kertségekben több református (1) és római katolikus templom (2) is épült (HUTAY 1940; NAGY 1940), amelyek építészetiileg már elmaradtak belvárosi társaiktól. A templomok esetében – a népességeloszláshoz igazodva – elsősorban a város keleti és déli részét preferálták, az egyik kivételt a belváros északnyugati peremén felépült református templom (3) jelentette, míg sajátos helyzetűnek tekinthető az egyetemi templom (4), amely az egyetemi tanuló református hallgatók lelki igényeit szolgálta ki, valamint a teológiai képzésben részt vevők számára biztosított gyakorlati képzési helyet. A korszak egyetlen nem kertségi hitéleti létesítményének a létrehozása a Trianoni békeszerződéssel hozható kapcsolatba: az Erdélyből áttelepült unitáriusok vallási tevékenységének biztosítása érdekében az 1920-as években építettek a belváros központi részén (5), jól megközelíthető helyen egy új templomot.

Az oktatási intézmények esetében tovább folytatódott a már korábban is jellemző területi koncentráció (pl. Svetits-intézet: római katolikus leánygimnázium – 2. ábra: 6, Református Kollégium: polgári fiúiskola – 1. ábra: 4, zsidó vallás: gimnázium az elemi iskola emeletén – 2. ábra: 1), igaz ennek mértéke már sokkal kisebb volt. A másik jellemző területi folyamatnak a – korábbi időszakhoz hasonlóan – a szétterjedés tekinthető, amely ebben az időszakban elsősorban már a római katolikus intézményekre volt jellemző: az egyetlen kertségbeli új református iskolával (6) szemben az 1920-as évek végén négy római katolikus intézmény is létesült (7). A fentiek mellett speciális helyzetűnek tekinthető – de alapvetően a területi szétterjedésre utal – a város északi részén kialakításra kerülő Szt. László internátus (8), amely az egyetem közeli fekvése révén az ott tanuló római katolikus hallgatók szállását biztosította, illetve az egyetem északkeleti határára áttelepített (9) református Diakonissza Intézet (PETÓNÉ 2001).

3. ábra Az egyházi intézmények térbeli elhelyezkedése Debrecenben a II. világháború idején
 Figure 3 Location of religious institutions in Debrecen during the Second World War

Forrás: saját szerkesztés

4. A II. VILÁGHÁBORÚ ÉS A RENDSZERVÁLTÁS KÖZÖTTI IDŐSZAK

Az egyházi intézmények II. világháború utáni helyzetét és térbeli fejlődését több tényező is befolyásolta. Egyrészt a háború időszakában a belváros déli peremén elhelyezkedő vasútállomást és környékét több légitámadás is érte, amelynek során az itt működő intézmények (pl. református ispotály, református templom, református elemi iskolák, római katolikus ispotály) olyan súlyosan megsérültek, hogy lebontásuk elkerülhetlenné vált (FILIPPINYI – PAPP 1997; SÁPI 1972). Szintén a II. világháborúhoz köthető a zsidó holokauszt, amelynek következtében a város zsidó lakosságának száma olyan mértékben lecsökkent, hogy lehetlenné vált oktatási intézményeik további működtetése. Harmadrészt a kommunista hatalomátvétel eredményeként hatalomra került vezetés célul tűzte ki az egyházak szerepének visszaszorítását, és ez az élet minden területén éreztette hatását.

A fentiek szellemében a templomok esetében az első változásra az enyhülés jeleként csak az 1970-es évektől került sor (4. ábra): ebben az évtizedben a református egyház átadta az államnak az egyetemi templom épületét, és ennek fejében az északnyugati városrészben új templom felépítésére került sor (1). Másrészt az 1980-as években – elsősorban a területi egyenlőtlenségek mérséklése érdekében – a város nyugati és északi részén is sor került egy-egy református (2) és római katolikus templom (3) felépítésére. Harmadrészt a városban régóta jelenlévő baptisták a belvárosban már korábban is használt kisebb imaterem helyén az 1980-as évtizedben egy új modern templomot építettek (4).

4. ábra Az egyházi intézmények térbeli elhelyezkedése Debrecenben 1990-ben
Figure 4 Location of religious institutions in Debrecen in 1990

Forrás: saját szerkesztés

Az iskolák esetében a legfontosabb befolyásoló tényező volt, hogy az új vezetés célul tűzte ki az ifjúság nevelésének állami irányítás alá vonását, és ennek következtében az országgyűlés elfogadta az 1948. évi XXXIII. törvénycikket a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában, amely néhány kivételtől eltekintve felszámolta az egyházak iskolafenntartó és köznevelési

szerepét. A jogszabály értelmében az általános iskolák teljesen állami irányítás alá kerültek, míg a hittudományi felsőoktatás továbbra is egyházi kezelésben maradt (ez Debrecen esetében azt jelentette, hogy a Református Kollégium Teológiai Akadémia néven működött tovább). A törvénycikk ugyanakkor lehetőséget biztosított arra, hogy mindazok egyházak, amelyek a jogaik és intézményeik jelentős részéről lemondó egyezményt írnak alá az állammal, megtarthassanak bizonyos középiskolákat. A református egyházzal 1948-ban, míg a római katolikus egyházzal 1950-ben került aláírásra ez az egyezmény, amelynek keretében a Református Kollégium gimnáziuma, a szintén református Dóczy-intézet leánygimnáziuma (DONÁTH 2009), valamint a római katolikus Svetits-intézet leánygimnáziuma (5) maradt az érintett egyházak kezelésében (GERGELY 1985). Az elkövetkező évtizedekben ugyanakkor a református egyház két területen is visszalépést szenvedett el: egyrészt 1952-ben lemondott a Dóczy-intézet épületéről (a leánygimnázium diákjai és tanárai beolvadtak a Református Kollégium gimnáziumába), másrészt az így koedukálttá vált gimnázium 1972-ben kénytelen volt elhagyni addigi épületét, és beköltözött a Kollégium épületébe. A szociális intézmények esetében is jelentős visszaszorulás volt megfigyelhető, amely alól csak a református egyház jelentett kivételt. A II. világháború után az egyetemtól északkeletre működő Diakonissza Intézetet a Nagyerdő másik ingatlanjára telepítették át, a központi kormányzat intézkedései miatt ugyanakkor az intézet 1951-ben befejezte a működését (PETÓNÉ 2001), és az ingatlan, mint református szeretetotthon került további felhasználásra (6).

5. A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI IDŐSZAK

A rendszerváltás utáni időszakban egyházi intézmények térbeli fejlődését több tényező is befolyásolta. Egyrészt az 1990. évi IV. törvény a lelkiismereti és vallásszabadságról kimondta, hogy a magyarországi egyházak hitéleti munkájuk mellett kulturális, nevelési-oktatási és szociális-egészségügyi tevékenységükkel is jelentős szerepet töltenek be az ország életében, valamint jelentős mértékben megkönnyítette az egyház-alapítást. Másrészt – összhangban az előzőekkel – az egyházszabadság keretei között a lakosság mindennapi életében is egyre nagyobb szerepet kezdett betölteni a vallásosság (3. táblázat), amely részben a történelmi egyházak újjáéledését, részben új irányzatok megjelenését eredményezte.

3. táblázat: Debrecen lakosságának vallási összetétele az új évezredben (fő)
Table 3: Religious structure of the population of Debrecen in the new millennium

Egyházak	2001	2011
református	81.583	52.459
római katolikus	32.539	23.413
izraelita	231	165
evangélikus	1.104	812
görög katolikus	17.226	10.762
görög keleti	186	154
baptista	804	899
Hit Gyülekezetéhez tartozóak	n.a.	238
egyéb vallásúak	2.165	3.677
vallási felekezethez nem tartozik, nem válaszolt	75.196	118.741

Forrás: az érintett évek népszámlálási köteteci

Harmadrészt az 1970-es és 1980-as évtizedben Debrecen lakosságának területi súlypontja az új lakótelepek felépítése következtében nyugati irányba tolódott el, és várható volt, hogy a szabadabbá váló körülmények között az egyházak törekedni fognak az érintett városrészek lakossága hitéleti igényeinek a kielégítésére is. Negyedrészt az 1991. évi XXXII. törvény a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről értelmében az 1948. január 1-e után kártalanítás nélkül az egyházaktól elvett, közszolgálati (pl. hitéleti, oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális) funkciókat szolgáló ingatlanokat – igénylés esetén – vissza kell adni az érintett egyházaknak.

A fenti folyamatok eredményeként igen dinamikus növekedés volt megfigyelhető a hitéleti tevékenységet szolgáló intézmények esetében (5. ábra). Egyrészt a római katolikus egyház szervezeti rendszerének változása keretében egy új egyházmegyét (Debrecen-Nyíregyházi Egyházmegye) alapítottak, amelynek székhelye a Szt. Anna utcai tömbben került kialakításra. Másrészt jelentős számú új templom/imaház felépítésére került sor. A beruházásokban fontos szerepet játszott a két nagy történelmi egyház, és mind a kettő esetében azonos térbeli irányultság volt megfigyelhető: az új templomaik jelentős része az új lakótelepeken (1) jött létre, illetve az újonnan felépített/kibővített egyházi szeretetotthonokban alakítottak ki imaházakat (2). A kisebb egyházak csak egy-két hitéleti helyszínt hoztak létre, amelyek térbeli elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy népszerű helyszíneknek számítottak a jó megközelíthetőség miatt a történelmi belvárosi telkek (baptista – 3, adventista – 4, pünkösdi - 5), illetve a nagy népességtömrülés következtében a lakótelepek (pünkösdi – 6, baptista – 7). Az egyedüli kivételnek a Hit Gyülekezete tekinthető, amely egy komplex, hitéleti és oktatási intézményeket is magában foglaló épület-együttesben gondolkodott, és ennek következtében temploma a város peremén épült fel (8).

Az egyházi oktatási intézmények térbeli fejlődését legnagyobb mértékben az egyházi ingatlanok visszaadásáról szóló törvény befolyásolta: mind a két nagy egyház célul tűzte ki korábbi iskolái egy részének újraindítását (ez természetesen az ingatlanok visszaszerzését is magában foglalta), valamint a teljes spektrumú oktatás megszervezése érdekében a II. világháború előtt részben hiányzó óvodák alapítását. A fentiek szellemében a református egyház egyrészt visszakapta a Dóczy-intézet (9), a Nagyerdő közelében elhelyezkedő egykori internátust (10), valamint önkormányzati adományként megkapta a Református Kollégium melletti iskola épületét (11), és azokban indított gimnáziumi és általános iskolai osztályokat, illetve kollégiumi szolgáltatást. Másrészt megkapta az egykori Református Gimnázium épületét (12), és a továbbiakban az ő irányítása alá került az ott működő Kölcsey Ferenc Tanítóképző Főiskola és a hozzá tartozó gyakorló általános iskola. A fentiek mellett az egyház óvodát is alapított, ez azonban a hitéleti központtól távol, a belváros délkeleti peremén helyezkedik el (13).

A római katolikus egyház alapvetően a Szt. Anna utcai oktatási tömb újraélesztésére törekedett, és egyrészt a Svetits-intézet (14) keretében hozott létre óvodát, általános iskolát és kollégiumot (ennek keretében megkapta az 1960-as évektől a szomszédos telken működő és állami fenntartású Tóth Árpád Gimnázium épületét), másrészt visszakapta a Szt. József Gimnázium épületét is (15). Az adott központon kívüli egyetlen új római katolikus oktatási intézmény szintén az egyházi ingatlanok visszaadásával

hozható kapcsolatba: az egyetem közelében elhelyezkedő egykori Szt. László internátus épülete került újra az egyház kezébe, amely ugyanilyen célra hasznosította (16).

5. ábra *Az egyházi intézmények térbeli elhelyezkedése Debrecenben 2013-ban*
Figure 5 *Location of religious institutions in Debrecen in 2013*

Forrás: saját szerkesztés

A kisebb egyházak közül a legambiciózusabbnak a Hit Gyülekezete tekinthető, amely – a már korábban említettek szellemében – a város peremén alapított új általános iskolát és gimnáziumot (8). A görög katolikus egyház temploma közelében vette át egy önkormányzati fenntartású általános iskola (17) működtetését (a XIX. század elején alapított görög katolikus iskolai épülete már lebontásra került, és ezért döntött az egyház a hitéleti központjához legközelebbi iskola igénylése mellett), míg a baptista egyház két középfokú intézmény (18) működtetésének átvétele után 2013-ban indított általános iskolát egy korábban bezárt önkormányzati iskola épületében (19).

A rendszerváltás után az egyházak tevékenysége a szociális szféra területén is egyre fontosabbá vált. A két nagy egyház esetében közös sajátosság, hogy az időskorúak ellátása érdekében tett lépések a város zöldövezeti részére koncentrálódtak: a református egyház jelentősen bővítette a Nagyerdőn a II. világháború után kialakított szeretetotthonát (20), míg a római katolikus egyház esetében Debrecen déli részén hozott létre egy új intézetet

(21). Emellett a reformátusok a Református Nagytemplom szomszédságában (22) és a belváros egy másik pontján is kialakítottak egy-egy szociális ellátást biztosító intézményt (23).

ÖSSZEGRZÉS

A tanulmány legfontosabb megállapításai az alábbiakban foglalhatóak össze. A vizsgált időszakban a II. világháborúig az urbanizációs folyamat előrehaladásával és a város lakosságának, és így a vallásos népesség számának a növekedésével párhuzamosan folyamatosan emelkedett az egyház által működtetett intézmények száma, ezt a szocializmus időszakában egy jelentős visszaesés követte, majd a rendszerváltás után – igazodva az országos politika által kínált lehetőségekhez – ismét a bővülés volt megfigyelhető. Az intézmények városon belüli fekvését befolyásoló tényezők közül a legfontosabbnak a népesség területi elhelyezkedése tekinthető: az egyházak arra törekedtek, hogy hitéleti központjaikat és oktatási intézményeiket híveik lakóhelye közelében hozzák létre. Az I. világháború előtti időszakban ez döntő mértékben a történelmi belvárost jelentette, ugyanakkor az egyes vallások között – elsősorban az oktatási intézmények vonatkozásában – bizonyos különbségeket lehet megállapítani. A református egyház esetében – igazodva a város református jellegéhez – elsősorban az elemi iskoláknál bizonyos szabályszerűség (egyenletes eloszlás) volt megfigyelhető, míg a másik két fontosabb vallás (római katolikus, izraelita) vallásnál inkább a koncentráció volt jellemző (ez a folyamat a református középfokú oktatási intézményeknél is tapasztalható volt). A két legnagyobb vallás közös tulajdonságának tekinthető ugyanakkor a 19. század második felében kialakult hitéleti-oktatási központok fokozatos erősödése.

A két világháború közötti időszak legjellegzetesebb folyamatának – igaz csak a két legnagyobb vallásra jellemzően – a területi szétterjedés tekinthető (ez a református egyháznál már a 19. század végén elkezdődött), megfigyelhető ugyanakkor, hogy először került sor az oktatási intézmények (elemi iskolák) létrehozására, és csak utána a nagyobb anyagi erőforrást igénylő templom-építésre. A rendszerváltás utáni időszak területi folyamatait alapvetően két tényező befolyásolta. Egyrészt a hitéleti központokat az egyházak igyekeztek közel vinni a hívekhez, és ennek szellemében – elsősorban az új népességtörmölések környezetében – több templom felépítésére is sor került. Másrészt az egyházak célul tűzték ki korábbi intézményeik egy részének a visszaszerzését, és ennek keretében – elsősorban a jó megközelíthőséget szem előtt tartva – a belvárosi iskolákra koncentráltak.

A konkrét telephely kiválasztását ugyanakkor a legtöbb esetben a helyhatóság rendelkezésére álló szabad telkek elhelyezkedése befolyásolta: a város vezetősége ugyanis nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a lakosság hitéleti tevékenységét és a gyerekek oktatását támogassa, és ennek szellemében a legtöbb esetben ingyen biztosított telket az építkezéshez. Az intézmények megközelíthetőségét ugyanakkor mind a város vezetősége, mind pedig az egyházak igyekeztek minél könnyebbé tenni, ezért a felajánlott ingatlanok általában az érintett városrészek központjában helyezkedtek el (pl. Csapóker, Homokker).

A fenti folyamatok igen jól tükröződnek az egyes intézmények városközponttól (4. táblázat) való távolságának változásában (a városközpont a Református nagytemplom előtti teret jelenti). Az általános iskoláknál a két nagy egyház esetében a II. világháborúig

– a lakosság kiszolgálása érdekében – nőtt a városközponttól való távolság, míg a többi egyháznál – a jobb elérhetőséget biztosító központi fekvésre törekvés miatt – igen alacsony volt ez az érték. A rendszerváltás utáni időszakban a két nagy egyház a belvárosi iskolák újraindítására törekedett, míg a baptista egyház és a Hit Gyülekezete iskoláinak városperemi fekvése indokolja az egyéb egyházak jelentős városközponttól való jelentős távolságát. A középiskolák hosszú ideig a belvárosba koncentráálódtak, míg a 2013-as magas értéket a fenti két egyház intézményeinek városperemi fekvése indokolja. A templomok esetében – a lakosságszám-növekedést követő területi szétterjedés következtében – folyamatos volt a távolság növekedése, amely az egyéb egyházak esetében a rendszerváltás utáni időszakban vett nagyobb lendületet.

4. táblázat: Az egyes intézménytípusok város központjától való távolságának változása (méter)
Table 4: The distance of different institutions from the centre of Debrecen (meter)

Időszak	általános iskolák			középiskolák	templomok		
	A	B	C		A	B	C
1869	565	585	592	329	512	592	577
I. világháború	940	587	511	580	566	592	541
II. világháború	1.012	1.423	511	518	1.452	1.613	507
1990	0	0	0	296	1.668	1.521	498
2013	324	563	1.121	1.083	1.938	1.852	1.705

A – református egyház, B – római katolikus egyház, C – egyéb egyházak

Forrás: saját számítások

A szociális szféra intézményei esetében a korábbiakhoz hasonló, illetve azzal ellentétes folyamatok mentek végbe. Az előző kategóriába sorolható a hitéleti központokhoz való közelségre törekvés szándéka (vagyis a koncentráció), míg új elemnek tekinthető a pihenést nagyobb mértékben biztosító zöldövezeti vagy ahhoz közeli fekvés.

IRODALOM

- ADY L.** (1931): Debrecen középiskolai oktatásügye. In: Csobán E. – Csűrös F. (szerk.): Debrecen, szabad királyi város, Vármegyei Kiadó, Budapest, pp. 412-419.
- BENDÁK GY.** (1940): Debrecen népoktatása. In: Csobán E. (szerk.): Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye, Vármegyei Szociográfia Kiadóhivatala, Budapest, pp. 232-237.
- CSAPÓ T.** (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press, Szombathely, 201 p.
- DONÁTH P.** (2009): A református tanító(nő)képzők államosításáról 1918-1919-ben és 1946-48-ban. In: Fűrj Z. (szerk.): Állami oktatás – közoktatás – egyházi oktatás, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen, pp. 18-61.
- FILIPPINYI G. – PAPP J.** (1997): A városépítés története. In: Veres G. (szerk.): Debrecen története 5. Tanulmányok Debrecen 1944. utáni történetéből, Csokonai Kiadó, Debrecen, pp. 85-120.
- GERGELY J.** (1985): A katolikus egyház Magyarországon, 1944-1971. Kossuth Kiadó, Budapest, 243 p.

- HALMOS S.** (2014): A debreceni zsidóság története 1840-2007. Debrecen, 397 p.
- HEINRITZ, G. – LICHTENBERGER, E.** (1984): Wien und München – Ein stadogeographischer Vergleich. Berichte zur deutschen Landeskunde, 58(1), pp. 55-95.
- HUNYADI L.** (1995): A világ vallásföldrajza. Végeken Alapítvány, Budapest, 361 p.
- HUTAY F.** (1940): A római katolikus egyház. In: Csobán E. (szerk.): Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye, Vármegyei Szociográfiai Kiadóhivatala, Budapest, pp. 201-205.
- KOVÁCS A.** (1927): Debrecen lakosságának összetétele. Statisztikai Szemle, 8(5), pp. 373-393.
- KOZMA G.** (1996): A népesség számának, összetételének és területi megoszlásának változása Debrecenben 1939 és 1990 között. Tér és Társadalom, 10(2-3), pp. 123-132.
- KOZMA G.** (2012): Examining the link between sports and urban structure through the example of Debrecen. In: Trócsányi A. – Pírisi G (szerk.): The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities, Publikon, Pécs, pp. 65-78.
- MAKKAI B. – GYÜREJ.** (2012): Coexistence of different social groups around one of the campuses of the University of Pécs. Revija za Geografijo, 7(2), pp. 99-111.
- NAGY S.** (1940): A református egyház. In: Csobán E. (szerk.): Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye, Vármegyei Szociográfiai Kiadóhivatala, Budapest, pp. 195-201.
- PACIONE, M.** (2009): Urban geography. Routledge, New York and London, 701 p.
- PAPP GY.** (1940): A görög katolikus egyház. In: Csobán E. – Csűrös F. (szerk.): Debrecen, szabad királyi város, Vármegyei Kiadó, Budapest, pp. 205-206.
- PASS L.** (1940): Az evangélikus egyházközség. In: Csobán E. – Csűrös, F. (szerk.): Debrecen, szabad királyi város, Vármegyei Kiadó, Budapest, pp. 206-208.
- PETŐNÉ ECSEDY Á.** (2001): A Debreceni Diakonissza Intézet alapítása, felépítése és működése. In: Pető L. (szerk.) A Debreceni Diakonissza Intézet, Debrecen, pp. 33-106.
- PIANOVSKY K.** (1931): Debrecen sz. kir. város népoktatásának fejlődése. In: Csobán E. – Csűrös F. (szerk.): Debrecen, szabad királyi város, Vármegyei Kiadó, Budapest, pp. 399-412.
- PIZZOLATO, N. D. – SILVA, H. B.** (1997): The location of public schools: evaluation of practical experiences. International Transactions in Operational Research, 4(1), pp. 13-22.
- SELOD, H. – ZENOU, Y.** (2001): Location and education in South African cities under and after Apartheid. Journal of Urban Economics, 49(1), pp. 168-198.
- SÁPI L.** (1972): Debrecen építés- és településtörténete. Déri Múzeum Baráti Köre, Debrecen, 121 p.
- SZOBOSZLAY S.** (szerk) (1928): Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város népoktatásügye. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 500 p.
- TRÓCSÁNYI A.** (2011): The spatial implication of urban renewal carried out by the EEC programmes in Pécs. Hungarian Geographical Bulletin, 60(4), pp. 261-284.

- VARGA M.** (1943): A debreceni utcai református elemi iskolák története 1692-1942. Debrecen, 144 p.
- WEISS P. – STRASSER S.** (1940): Az izraelita hitközségek. In: Csobán E. (szerk.): Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye, Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Budapest, pp. 208-209.